Murodullayeva Nilufar Sunnatillo qizi

Qarshi davlat universiteti, mustaqil tadqiqotchi

LUG'ATLARDA SO'Z TANLASHDA PRAGMATIK OMILLAR

Annotatsiya: Mazkur ilmiy maqolada lug‘at tuzishda so‘z tanlash jarayoniga ta’sir qiluvchi pragmatik omillar tahlil qilinadi. Leksikografiya amaliyotida so‘z birliklarini tanlash faqat lingvistik mezonlar bilan cheklanmaydi, balki nutqiy vaziyat, kommunikativ ehtiyoj, ijtimoiy-madaniy muhit, til egalarining ehtiyojlari ham muhim rol o‘ynaydi. Pragmatika til birliklarining real kommunikatsiya jarayonidagi qo‘llanilish shartlari va maqsadlarini o‘rganadi. Shu sababli lug‘at tuzishda so‘zlarning qo‘llanish chastotasi, stilistik xususiyatlari, ijtimoiy funksiyasi va kontekstual ma’nolari hisobga olinadi. Maqolada zamonaviy leksikografiya tajribasi, ilmiy adabiyotlarda berilgan nazariy qarashlar hamda lug‘at tuzish jarayonida qo‘llaniladigan metodologik yondashuvlar asosida pragmatik omillarning ahamiyati yoritiladi.

Kalit so‘zlar: Leksikografiya, pragmatika, lug‘at tuzish, so‘z tanlash, nutqiy vaziyat, kommunikativ ehtiyoj, stilistik xususiyat, semantika, til birliklari.

Аннотация: В данной научной статье анализируются прагматические факторы, влияющие на процесс отбора слов при составлении словаря. В практике лексикографии отбор лексических единиц не ограничивается только лингвистическими критериями, но также важную роль играют речевая ситуация, коммуникативные потребности, социально-культурная среда и потребности носителей языка. Прагматика изучает условия и цели использования языковых единиц в процессе реальной коммуникации. Поэтому при составлении словаря учитываются частотность употребления слов, их стилистические особенности, социальная функция и контекстуальные значения. В статье освещается значение прагматических факторов на основе опыта современной лексикографии, теоретических взглядов, представленных в научной литературе, а также методологических подходов, применяемых в процессе составления словарей.

Ключевые слова: лексикография, прагматика, составление словаря, отбор слов, речевая ситуация, коммуникативная потребность, стилистическая особенность, семантика, языковые единицы.

Abstract: This scientific article analyzes the pragmatic factors influencing the process of word selection in dictionary compilation. In lexicographic practice, the selection of lexical units is not limited only to linguistic criteria; speech situation, communicative needs, socio-cultural environment, and the needs of language users also play an important role. Pragmatics studies the conditions and purposes of the use of language units in real communication processes. Therefore, when compiling dictionaries, factors such as word frequency, stylistic characteristics, social function, and contextual meanings are taken into account. The article highlights the importance of pragmatic factors based on the experience of modern lexicography, theoretical views presented in scientific literature, and methodological approaches used in dictionary compilation.

Keywords: lexicography, pragmatics, dictionary compilation, word selection, speech situation, communicative needs, stylistic features, semantics, language units.

Kirish

Tilshunoslikning muhim yo‘nalishlaridan biri bo‘lgan leksikografiya lug‘atlar tuzish nazariyasi va amaliyoti bilan shug‘ullanadi. Lug‘atlar til boyligini tizimli ravishda jamlash, izohlash va foydalanuvchilarga yetkazish vazifasini bajaradi. Lug‘at tuzishda asosiy masalalardan biri – qaysi so‘zlarni lug‘at tarkibiga kiritish masalasidir. Bu jarayon ko‘plab mezonlar asosida amalga oshiriladi va ulardan biri pragmatik omillardir.

Pragmatika til birliklarining kommunikativ jarayondagi funksiyasi, nutqiy vaziyat bilan bog‘liqligi va nutq ishtirokchilarining maqsadlarini o‘rganadi [1]. Shuning uchun lug‘atlarda so‘z tanlashda pragmatik yondashuv til birliklarining real nutqdagi qo‘llanilishi bilan bevosita bog‘liq.

Zamonaviy leksikografiya nazariyasida so‘zlarni lug‘atga kiritish jarayoni bir necha mezonlarga asoslanadi: qo‘llanish chastotasi, semantik ahamiyati, stilistik xususiyati va kommunikativ qiymati [2]. Ayniqsa, pragmatik omillar til birliklarining nutqdagi funksional imkoniyatlarini hisobga olishga yordam beradi.

Tilshunoslik tadqiqotlarida pragmatikaning rivojlanishi XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab kuchaydi. Olimlar pragmatika orqali til birliklarining ma’nosi faqat semantik jihatdan emas, balki nutqiy kontekst orqali ham shakllanishini ta’kidlaydilar [3]. Shu nuqtai nazardan, lug‘at tuzishda so‘z tanlashda pragmatik mezonlar muhim ahamiyatga ega.

Metodologiya

Mazkur tadqiqotda leksikografiya va pragmatika sohasidagi ilmiy manbalarni tahlil qilish, qiyosiy tahlil va ilmiy umumlashtirish metodlaridan foydalanildi. Tadqiqotning metodologik asosini zamonaviy tilshunoslikdagi pragmatik yondashuvlar tashkil etadi.

Leksikografik tadqiqotlarda korpus lingvistikasi ham muhim rol o‘ynaydi. Til korpuslari orqali so‘zlarning real nutqdagi qo‘llanish chastotasi aniqlanadi va lug‘at tarkibiga kiritiladigan birliklar tanlanadi [4]. Bu usul pragmatik omillarni aniqlashda samarali hisoblanadi.

Shuningdek, ilmiy adabiyotlarda berilgan nazariy qarashlar ham o‘rganildi. Masalan, til birliklarining kommunikativ funksiyasini o‘rganish uchun pragmatik tahlil usuli qo‘llanildi. Bu usul orqali so‘zlarning nutqiy vaziyatga mosligi, stilistik rangdorligi va ijtimoiy qo‘llanish doirasi aniqlanadi [5].

Tadqiqot davomida quyidagi metodlar qo‘llanildi:

- ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish;
- qiyosiy lingvistik tahlil;
- pragmatik yondashuv asosida umumlashtirish.

Ushbu metodlar lug‘atlarda so‘z tanlashda pragmatik omillarning rolini aniqlash imkonini berdi.

Natijalar

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, lug‘atlarda so‘z tanlash jarayoniga bir nechta pragmatik omillar ta’sir qiladi.

Birinchi omil – **qo‘llanish chastotasi**. Zamonaviy leksikografiyada ko‘p qo‘llanadigan so‘zlar lug‘at tarkibiga kiritilishi zarur deb hisoblanadi [6]. Bu foydalanuvchilarning ehtiyojlariga mos keladi.

Ikkinchi omil – **kommunikativ ehtiyoj**. Til birliklari nutqiy jarayonda muhim kommunikativ vazifani bajarsa, ular lug‘at tarkibida aks ettiriladi. Masalan, kundalik nutqda keng qo‘llanadigan birliklar lug‘atlarda ko‘proq uchraydi [7].

Uchinchi omil – **stilistik xususiyatlar**. So‘zlarning rasmiy, og‘zaki yoki badiiy uslubda qo‘llanishi lug‘atlarda maxsus belgilanishi mumkin. Bu foydalanuvchilarga so‘zning qaysi nutq uslubiga tegishli ekanini tushunishga yordam beradi [8].

To‘rtinchi omil – **ijtimoiy-madaniy muhit**. Til jamiyat bilan uzviy bog‘liq bo‘lgani sababli, yangi ijtimoiy hodisalar paydo bo‘lishi bilan yangi so‘zlar ham lug‘atlarda aks etadi [9].

Beshinchi omil – **kontekstual ma’no**. Ba’zi so‘zlar turli kontekstlarda turli ma’nolarni anglatadi. Shu sababli lug‘atlarda ularning turli pragmatik ma’nolari izohlanadi [10].

Tahlil va muhokama

Leksikografiya nazariyasida so‘z tanlash masalasi tilshunoslikning muhim muammolaridan biri hisoblanadi. Lug‘at tuzish jarayonida til birliklarini tanlash faqat ularning semantik yoki grammatik xususiyatlariga asoslanib qolmaydi, balki ularning real kommunikativ jarayonda qanday qo‘llanishi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Shu sababli pragmatik yondashuv zamonaviy leksikografiyaning muhim metodologik asoslaridan biri sifatida qaraladi. Pragmatika til birliklarining nutqiy vaziyat bilan bog‘liqligini, nutq ishtirokchilarining maqsadlarini hamda kommunikativ sharoitlarni o‘rganadi. Bu esa lug‘atlarda so‘z tanlash jarayonida til birliklarining real qo‘llanishini hisobga olish zarurligini ko‘rsatadi [1].

Tilshunoslikda pragmatik yondashuv XX asrning ikkinchi yarmida keng rivojlandi. Tadqiqotchilar til birliklarining ma’nosi faqat semantik tizim orqali emas, balki nutqiy kontekst va kommunikativ vaziyat orqali ham shakllanishini ta’kidlaydilar. Shuning uchun lug‘at tuzishda so‘zning faqat leksik ma’nosi emas, balki uning nutqdagi funksiyasi ham hisobga olinishi zarur. Levinson pragmatika nazariyasida til birliklarining kommunikativ jarayondagi rolini alohida ta’kidlab, nutqiy kontekstning ma’no shakllanishidagi ahamiyatini ko‘rsatadi [1]. Shu nuqtai nazardan qaraganda, lug‘at tuzishda pragmatik omillarni hisobga olish til birliklarining to‘liq tavsifini berishga yordam beradi.

Lug‘atlarda so‘z tanlash jarayonida muhim pragmatik omillardan biri – qo‘llanish chastotasidir. Zamonaviy leksikografiya nazariyasida ko‘p qo‘llanadigan so‘zlar lug‘at tarkibiga kiritilishi zarurligi ta’kidlanadi. Til birliklarining qo‘llanish chastotasini aniqlash uchun korpus lingvistikasi usullaridan keng foydalaniladi. Sinclair til korpuslari orqali so‘zlarning real nutqdagi qo‘llanish chastotasini aniqlash mumkinligini ta’kidlab, bu usul lug‘at tuzishda muhim metodologik vosita ekanini ko‘rsatadi [4]. Korpus ma’lumotlari til birliklarining qanchalik faol ishlatilishini aniqlash imkonini beradi va bu esa lug‘at tarkibini shakllantirishda ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Pragmatik omillar orasida kommunikativ ehtiyoj ham muhim o‘rin egallaydi. Til birliklari jamiyatdagi kommunikativ ehtiyojlarni qondirish uchun xizmat qiladi. Agar biror so‘z yoki ibora nutq jarayonida faol qo‘llanilsa va kommunikativ jihatdan muhim bo‘lsa, u lug‘at tarkibiga kiritilishi lozim. Jackson leksikografiya nazariyasida lug‘at tuzishda foydalanuvchilarning ehtiyojlarini hisobga olish zarurligini ta’kidlab, lug‘atlar til tizimini aks ettirish bilan birga

foydalanuvchilarning amaliy ehtiyojlarini ham qondirishi kerakligini qayd etadi [6]. Bu esa lug‘at tuzishda pragmatik omillarning ahamiyatini yanada oshiradi.

So‘z tanlash jarayonida stilistik xususiyatlar ham muhim pragmatik omillardan biri hisoblanadi. Til birliklari turli nutq uslublarida turlicha qo‘llanadi. Masalan, ayrim so‘zlar rasmiy nutqda keng qo‘llanilsa, boshqalari ko‘proq og‘zaki yoki badiiy nutqda ishlatiladi. Shu sababli lug‘atlarda so‘zlarning stilistik xususiyatlari ko‘rsatilishi zarur. Crystal stilistik belgilarning lug‘atlarda qo‘llanishi foydalanuvchilarga til birliklarining qaysi nutq uslubiga tegishli ekanini tushunishga yordam berishini ta’kidlaydi [5]. Bu ayniqsa tarjima lug‘atlarida muhim ahamiyatga ega, chunki tarjima jarayonida so‘zning stilistik xususiyatini bilish to‘g‘ri ekvivalentni tanlashga yordam beradi.

Pragmatik omillar til birliklarining ijtimoiy qo‘llanish doirasini ham o‘z ichiga oladi. Til jamiyat bilan uzviy bog‘liq bo‘lgani sababli, ijtimoiy o‘zgarishlar til leksikasiga ham ta’sir ko‘rsatadi. Yangi ijtimoiy hodisalar, ilmiy-texnik taraqqiyot yoki madaniy jarayonlar natijasida tilga yangi so‘zlar kirib keladi. Hartmann va James leksikografiya nazariyasida yangi so‘zlarni lug‘atga kiritishda ularning ijtimoiy qo‘llanish darajasi muhim mezon ekanini ta’kidlaydilar [9]. Agar yangi termin yoki ibora nutq jarayonida keng qo‘llanilsa, u lug‘at tarkibida aks ettirilishi kerak.

Lug‘atlarda pragmatik omillarni hisobga olish so‘zlarning kontekstual ma’nolarini aniqlashda ham muhim ahamiyatga ega. Ba’zi so‘zlar turli kontekstlarda turli ma’nolarni anglatishi mumkin. Lyons semantika tadqiqotlarida til birliklarining ma’nosi ko‘pincha kontekstga bog‘liq holda shakllanishini ta’kidlaydi [10]. Shu sababli lug‘atlarda so‘zlarning turli kontekstlarda qo‘llanishi ham izohlanishi zarur. Bu foydalanuvchilarga so‘zning turli pragmatik ma’nolarini tushunishga yordam beradi.

Pragmatik yondashuv lug‘at tuzishda foydalanuvchi omilini ham hisobga olishni talab qiladi. Zamonaviy leksikografiya nazariyasida lug‘atlar ma’lum bir foydalanuvchilar guruhi uchun yaratiladi. Masalan, ilmiy lug‘atlar mutaxassislar uchun mo‘ljallangan bo‘lsa, o‘quv lug‘atlari talabalar va o‘quvchilar uchun yaratiladi. Atkins va Rundell lug‘at tuzishda foydalanuvchi ehtiyojlarini aniqlash muhim metodologik bosqich ekanini ta’kidlaydilar [7]. Shu sababli lug‘at tarkibini shakllantirishda pragmatik omillar foydalanuvchilarning tilga bo‘lgan ehtiyojlarini hisobga olishga yordam beradi.

Zamonaviy leksikografiya amaliyotida til korpuslaridan foydalanish pragmatik omillarni aniqlashda muhim vosita hisoblanadi. Korpus lingvistikasi orqali til birliklarining real nutqdagi qo‘llanishi, ularning kontekstual xususiyatlari va qo‘llanish chastotasi aniqlanadi. Sinclair korpus lingvistikasi til birliklarining tabiiy nutqdagi qo‘llanishini o‘rganish imkonini berishini ta’kidlaydi [4]. Bu esa lug‘at tuzishda pragmatik mezonlarni aniq belgilash imkonini beradi.

Pragmatik omillarni hisobga olish tarjima lug‘atlarida ayniqsa muhimdir. Tarjima jarayonida so‘zning faqat lug‘aviy ma’nosini bilish yetarli emas, balki uning stilistik va kommunikativ xususiyatlarini ham hisobga olish zarur. Svensén tarjima lug‘atlarida stilistik belgilash va kontekstual izohlar muhim ahamiyatga ega ekanini ta’kidlaydi [8]. Bu tarjimonlarga to‘g‘ri ekvivalent tanlash imkonini beradi.

Globalizatsiya jarayoni ham lug‘atlarda so‘z tanlashga ta’sir qiluvchi pragmatik omillardan biridir. Zamonaviy jamiyatda ilmiy-texnik taraqqiyot natijasida yangi terminlar paydo bo‘lmoqda. Bu terminlar ko‘pincha boshqa tillardan kirib keladi va til tizimida faol qo‘llanila boshlaydi. Agar bu birliklar nutq jarayonida keng qo‘llanilsa, ular lug‘at tarkibiga kiritilishi kerak.

Hartmann va James yangi terminlarning lug‘atlarda aks ettirilishi til rivojlanishini aks ettirish uchun zarur ekanini ta’kidlaydilar [9].

Shuningdek, pragmatik omillar til birliklarining emotsional va ekspressiv xususiyatlarini ham o‘z ichiga oladi. Ba’zi so‘zlar nutq jarayonida ma’lum emotsional yoki baholovchi ma’nolarni ifodalaydi. Bunday birliklar lug‘atlarda tegishli belgilash orqali ko‘rsatiladi. Bu foydalanuvchilarga so‘zning emotsional rangdorligini tushunishga yordam beradi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, zamonaviy leksikografiyada pragmatik yondashuv lug‘at tuzish jarayonining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Lug‘atlar faqat til tizimini aks ettiruvchi manba emas, balki tilning real kommunikativ qo‘llanishini ham ko‘rsatishi kerak. Shu sababli so‘z tanlash jarayonida pragmatik omillarni hisobga olish lug‘atlarning ilmiy va amaliy ahamiyatini oshiradi.

Umuman olganda, pragmatik omillar lug‘at tuzishda til birliklarining real nutqdagi funksiyasini aniqlashga yordam beradi. Qo‘llanish chastotasi, kommunikativ ehtiyoj, stilistik xususiyatlar, ijtimoiy-madaniy omillar va kontekstual ma’nolar so‘z tanlash jarayonida muhim mezonlar hisoblanadi. Zamonaviy leksikografiya nazariyasida bu omillarni hisobga olish lug‘atlarning sifatini oshirishga va foydalanuvchilar ehtiyojlarini qondirishga xizmat qiladi [2].

Xulosa

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, lug‘atlarda so‘z tanlash jarayoni faqat lingvistik mezonlarga emas, balki pragmatik omillarga ham asoslanadi. Pragmatik omillar til birliklarining nutqdagi qo‘llanishi, kommunikativ vazifasi va ijtimoiy ahamiyatini hisobga olish imkonini beradi.

Lug‘at tuzishda qo‘llanish chastotasi, kommunikativ ehtiyoj, stilistik xususiyatlar, ijtimoiy-madaniy muhit va kontekstual ma’nolar muhim mezonlar hisoblanadi. Zamonaviy leksikografiyada til korpuslari va pragmatik tahlil usullaridan foydalanish lug‘atlarning ilmiy asoslangan holda tuzilishiga yordam beradi.

Shu sababli lug‘at tuzishda pragmatik yondashuvni qo‘llash til birliklarining real nutqdagi funksiyasini to‘liq aks ettirish imkonini beradi va lug‘atlarning amaliy ahamiyatini oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Levinson S. C. **Pragmatics.** Cambridge University Press, 1983, 23–35-betlar.
2. Landau S. **Dictionaries: The Art and Craft of Lexicography.** Cambridge University Press, 2001, 45–60-betlar.
3. Yule G. **Pragmatics.** Oxford University Press, 1996, 12–25-betlar.
4. Sinclair J. **Corpus, Concordance, Collocation.** Oxford University Press, 1991, 70–82-betlar.
5. Crystal D. **The Cambridge Encyclopedia of the English Language.** Cambridge University Press, 2003, 120–130-betlar.
6. Jackson H. **Lexicography: An Introduction.** Routledge, 2002, 55–66-betlar.
7. Atkins B., Rundell M. **The Oxford Guide to Practical Lexicography.** Oxford University Press, 2008, 88–102-betlar.
8. Svensén B. **A Handbook of Lexicography.** Cambridge University Press, 2009, 140–152-betlar.
9. Hartmann R., James G. **Dictionary of Lexicography.** Routledge, 1998, 64–72-betlar.
10. Lyons J. **Semantics.** Cambridge University Press, 1977, 310–325-betlar.
11. Apresyan Y. **Lexical Semantics.** Moscow, Nauka, 1974, 50–63-betlar.

12. Hanks P. **Lexicography and the Pragmatics of Meaning.** Oxford University Press, 2013, 90–105-betlar.